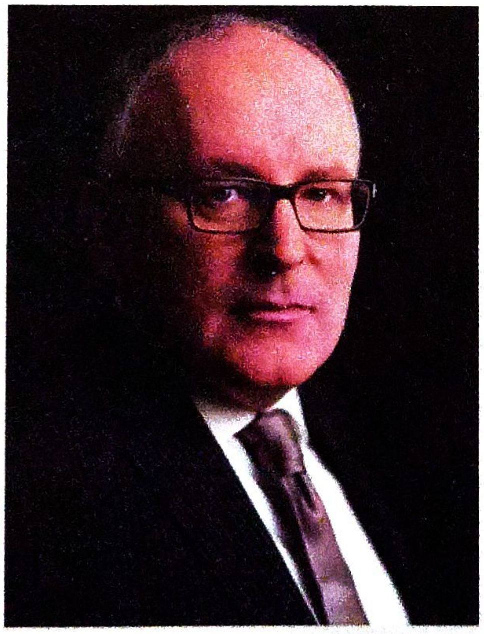
Deze eeuw begon met een grote terroristische aanval op onze waarden en vrijheid. Veertien jaar later vond weer een aanval plaats. Dit keer in Parijs, de stad die sinds de Verlichting symbool staat voor vrijheid, gelijkheid en broederschap. Naast dit terrorisme kampen we met de vluchtelingencrisis. Leven voelt zo langzamerhand als een pad vol valkuilen, waarbij onze blik versmalt tot alleen nog die volgende stap.

Maar zo komen we er niet. We moeten kijken, luisteren, praten. Waarover kunnen we het in elk geval wél eens worden? Wat is het nut van grenzen, en het gevaar van muren? Waarom zijn solidariteit, verbinding en vertrouwen zo belangrijk en hoe gaan we dat in Europa goed met elkaar regelen?
Er is veel misgegaan. We hebben te lang werkeloos toegekeken.
Hoog tijd voor broederschap.

Frans Timmermans (1961) is vicevoorzitter van de Europese Commissie en was daarvoor twee jaar lang minister van Buitenlandse Zaken. In 2014 werd hij verkozen tot Politicus van het Jaar. Dit pamflet voltooide hij kort na het drama in Parijs.

9 789057 597916

FRANS
TIMMERMANS

BROEDERSCHAP

Pleidooi voor verbondenheid

Uitgeverij Podium

Broederschap

Frans Timmermans

Broederschap

Pleidooi voor verbondenheid

Uitgeverij Podium
Amsterdam

De opbrengst van deze uitgave komt
ten goede aan VluchtelingenWerk

Tweede druk december 2015
Eerste druk december 2015

Omslagontwerp Karbonade
Typografie Michiel Niesen
Foto auteur Kick Smeets

De tekst op pagina 9 is een fragment uit
'Klein gebedje' van Tourist Lemc

ISBN 978 90 5759 791 6

Verspreiding voor België: Elkedag Boeken, Antwerpen

www.uitgeverijpodium.nl

Onze eeuw is toe aan zijn derde lustrum. Vijftien jaar die ons niet onberoerd hebben gelaten en, alles opgeteld en afgetrokken, voor de meeste mensen een negatief saldo met zich meebrachten. Jaren met veel nieuwe en zware uitdagingen waarop we misschien niet gerekend hadden. Met veel twijfel, zelftwijfel en onderling wantrouwen.

Deze eeuw begon met een grote terroristische aanval op onze waarden, onze manier van samenleven. Op zaken die voor ons dierbaar zijn, wezenlijk, die ons in staat stellen in vrijheid te leven, in harmonie met onze medemens. Het derde lustrum wordt gemarkeerd door weer een grote aanval, in het hart van onze samenleving, in een stad die sinds de Verlichting symbool staat voor vrijheid, gelijkheid en broederschap.

In 1875 noemde Victor Hugo deze drie begrippen de drie treden naar het hoogste podium. Vrijheid is een recht, gelijkheid is een feit en broederschap, of, zoals wij nu zouden zeggen: solidariteit is een plicht – een plicht die, als zij onvervuld blijft, vrijheid en gelijkheid tot een dode letter maakt. In de ogen van Victor Hugo is niemand alleen, zijn we allemaal onderling verbonden, moeten de zwakken de zorg van de sterken zijn en is bescherming van het recht van wie zwak is, de heilige plicht van wie sterk is.

Dit uitgangspunt heeft niets aan betekenis verloren. Al is er vandaag zoveel meer vrijheid, gelijkheid en solidariteit in onze samenleving dan anderhalve eeuw geleden, de noodzakelijke samenhang tussen de drie begrippen is, door alle uitdagingen waarvoor wij ons gesteld zien, te diep weggezakt in ons collectieve bewustzijn. Hoe hebben wij in de afgelopen vijftien jaar op de cluster aan crises gereageerd? Zijn de waarden die wij expliciet, en nog veel vaker impliciet met elkaar delen daarbij wel voldoende in ogenschouw genomen?

De aanval op Irak die met leugens gepaard ging. De financiële sector, deze pijler van ons kapitalistisch model, die van hebzucht, list en bedrog aan elkaar hing. De mondiale economische ontwikkeling, die grote winst voor weinigen en grote onzekerheid voor velen met zich meebracht. De aarde die ons laat voelen dat haar draagkracht beperkt is en dat wij heel

snel beter met haar zullen moeten omgaan, willen we overleven. De internationale spanningen die alleen maar lijken toe te nemen en die ertoe hebben geleid dat de vanzelfsprekendheid van vrede, recht en vrijheid niet alleen buiten, maar ook binnen Europa ter discussie staat. En misschien wel boven alles: de grenzeloosheid in ons persoonlijk, maatschappelijk en economisch handelen, die voor de enkeling misschien bevrijdend uitpakt, maar die voor de meerderheid van de mensen, door de confrontaties waartoe die grenzeloosheid wel moet leiden, een bron is van onzekerheid, angst en dus onvrijheid en reëel of vermeend onrecht.

Na deze kluwen van crises, die met name in de westerse wereld de middenklasse heel hard treft, komt daar nu de vluchtelingencrisis overheen. Het is bijna wat in het Engels een 'a perfect storm' (of: 'een perfecte storm') wordt genoemd. Alle plagen van Egypte lijken samen te komen. Daar staan we dan. Wat doen we ermee? Wat doen we eraan? Jammeren helpt niet. Wegduiken ook niet. Aan de slag, zou ik zeggen. Want er is zo veel om voor te leven, zo veel om van te houden, aan te werken.

De oplossing is dezelfde die door Victor Hugo indertijd al is aangeduid: zie de samenhang der dingen, zie vooral de verbondenheid van alle mensen in onze samenleving – die weer onlosmakelijk verbonden is met andere samenlevingen. Durf de

stap te nemen om die verbondenheid niet steeds als een groot gevaar te zien, maar juist als onze grootste kans. Ik zal in het vervolg van dit korte betoog proberen aan te geven waar de kansen voor het oprapen liggen. Hoe de samenleving zichzelf beter in positie kan brengen om oude verbindingen te herstellen en nieuwe te maken. En waarom er geen enkele reden is niet te geloven in een mooie toekomst die recht doet aan de waarden die ons allemaal dierbaar zijn.

*

Tourist Lemc is een van de briljantste artiesten, kunstenaars, dichters, toondichters in het Nederlands taalgebied. In het lied 'Klein gebedje' beschrijft hij de lotgevallen van een Syrische vluchtelinge die met haar kind de hel is ontvlucht en in Vlaanderen terecht is gekomen. Hij kijkt naar haar, hij laat haar aan het woord, hij geeft haar een essentiële menselijkheid die maakt dat haar lot ons niet langer onberoerd laat. Als het iemand kan overkomen die in feite zo op ons lijkt, kan het ons ook overkomen – dus zou het ons ook een zorg moeten zijn. Maar dan kijkt Tourist Lemc naar zichzelf, naar zijn eigen handelen, en dan zegt hij iets wat over ons allemaal zou kunnen gaan:

Eigenaardig dat het zo gaat, kijk het aan vanuit mijn sofa.
Na een dag hard timmeren, aan de weg van mijn loopbaan.
Ik loop in zeven sloten, alle even belangrijk.
Althans wel voor mij, spijtig, momenteel geen handen vrij.
Hypocrisie is het niet, 't is de waan van de dag.
Het is de onrust in mijn kop, begraven in het zand.
Ik zou wel willen helpen, en heb ook een luisterend oor.
Maar ook jij denkt hetzelfde: daar is het Rode Kruis toch voor?
En je beide ogen sluiten, gaat sneller dan ze openen.
Ik wens het beste voor een ieder, maar moet ik echt zelf ook wat doen?
Ik zou niet weten waar, nee echt niet weten waar, te beginnen.
Want een beetje rapper speelt de boel niet meer klaar.
Overal is het smerig, overal slachtoffers.
Veertig miljoen mensen, vluchten voor de nacht om is.
Te groot om te bevatten, en niemand gaat nog vrij.
De boter op mijn hoofd klop ik af via giro drie maal vijf.

Hij verwoordt precies waar de schoen wringt. Ook ik vraag me af of we niet iets te veel het vermogen hebben verloren om écht te kijken naar andere mensen. En als je de wereld niet meer door de ogen van een ander kunt zien, raak je ook jezelf een beetje kwijt. Niet uit slechtheid, niet uit kwade wil, maar omdat het, zoals Tourist Lemc zegt, misschien te groot is om het nog te kunnen bevatten.

*

Het is alsof je op een pad loopt dat zo oneffen is en zo veel valkuilen heeft, dat je blik zich versmalt tot de plek vlak voor je voeten en je verder niets meer waarneemt, alleen die ene plek, zodat je niet in een gat stapt of over een losse steen struikelt. Onze blik versmalt, onze geest versmalt, onze aandacht is alleen nog maar gericht op het hier en nu, op de volgende stap. We zien niet meer wat er om ons heen gebeurt, maar we vrezen het ergste vanwege de schaduwen die we nog niet in onze ooghoeken zien opdoemen.

*

De vluchteling is in de eerste plaats een mens. En in deze vluchtelingencrisis maken we zo vaak mee dat juist die bijna aan de aandacht ontsnapt. We hebben het over categorieën. We hebben het over gelukszoekers, we hebben het over migranten, allerlei woorden worden gezocht om onszelf te bevrijden van de noodzaak om te kijken, om te voelen, om het ons echt een zorg te laten zijn. Maar kijk nu eens. Wie is die mens, waarom doet die mens dat? Wat zou ik doen in dezelfde omstandigheden? Wat zouden wij doen als samenleving, als ons dit zou overkomen? En kijk dan ook naar de mensen die proberen, in het kielzog van de oorlogsvluchtelingen, mee te liften

naar een rijker en welvarender Europa. Omdat ze een beter leven willen, omdat ze ons leven bewonderen en erbij willen horen – en enkelen helaas ook omdat ze ons haten om onze vrijheid, omdat ons bestaan moet worden uitgewist, omdat het zaaien van dood en verderf wordt gezien als een heilige opdracht.

Kijken. Laten we daar eens mee beginnen. In 1941 publiceerde de vluchteling Erich Maria Remarque zijn roman *Hebt uw naasten lief*. Het is een verhaal over mensen die Duitsland zijn ontvlucht omdat hun leven daar niet zeker was. Omdat ze Jood zijn of een verkeerde politieke opvatting hebben. Deze vluchtelingen reizen als opgejaagd wild door Europa, van Wenen naar Praag, van Parijs naar Zürich. Ze zijn illegaal, want hebben geen Duits paspoort en krijgen daarom geen verblijfsvergunning. Dus worden ze dwars door Europa gejaagd door de politie, komen in de gevangenis of weten te overleven met een valse identiteit of vervalste documenten. Ze vinden onderdak in kleine kamertjes van groezelige pensions of slapen op een bankje in het park. Ze worden ziek van de slechte omstandigheden.

Sommigen zijn zwaar getraumatiseerd door de gruwelen die ze hebben gezien of door de martelingen die ze hebben ondergaan. Ze maken gebruik van de mazen in de wet, van de papieren van iemand die is overleden, van de verschillen in wetgeving tussen landen. Ze gaan 's nachts illegaal de

grens over, lopen van land naar land, verstoppen zich als verstekeling in treinen. Het zijn gelukszoekers, in de meest letterlijke betekenis van het woord. Ze proberen een sprankje geluk te vinden in de waanzin die veroorzaakt wordt door een allesverzengende nihilistische ideologie die mensen uitsluit om wie ze zijn, om hun achtergrond, hun etniciteit, hun geaardheid, geloof of politieke overtuiging. Mensen die worden gezien als ziekmakende bacillen die uit de samenleving moeten worden verwijderd, die uiteindelijk moeten worden vernietigd.

Nu kijken we met veel compassie en respect naar vluchtelingen als Erich Maria Remarque, Thomas Mann of Albert Einstein en de vele anonieme Duitsers die het nazisme ontvluchtten. In de jaren dertig voerden we discussies over de vraag of we die stroom vluchtelingen wel aankonden, of er niet te veel gelukszoekers tussen zaten, of de ontbrekende seksuele moraal van die jonge Joodse mannen niet een directe bedreiging vormde voor onze jonge vrouwen en meisjes, of het geen gevaarlijke provocatie van Hitler was om vluchtelingen op te nemen.

*

Kijken, luisteren, praten. Zien wat er gebeurt, om wie het gaat. Ons herinneren wat we als land en als

gemeenschap in het verleden wel of niet gedaan hebben en hoe we daar nu op terugkijken. Een open oog en oor hebben voor de overeenkomsten en de verschillen met eerdere vluchtelingenstromen. Om onze medemenselijkheid te tonen en in de praktijk te brengen als daar een terecht beroep op wordt gedaan, en om onze meedogenloosheid te tonen als fanatici en nihilisten ons naar het leven staan. Pas als je de vreemdeling wilt zien en wilt kennen, weet je of je hem moet vrezen. Als we voor de zekerheid maar bang zijn voor iedereen, kunnen we onmogelijk de essentiële voorwaarde van samenleven vervullen, namelijk de erkenning dat we als mensen met elkaar verbonden zijn. Zo vaak merk ik dat mensen nog nooit met een vluchteling gesproken hebben. Nooit de moeite genomen hebben om te luisteren naar die verhalen. Om zich die verhalen eigen te maken. Zodra die verbinding er is op menselijk vlak, zijn oplossingen volgens mij ook makkelijker te bereiken.

*

Bang zijn voor iedereen: misschien is angst wel de grootste drijvende kracht in de politiek geworden in de afgelopen vijftien jaar. Als politiek instrument is niets sterker dan angst. Niets is verleidelijker voor een politicus dan het inspelen op die angst, die angst te gebruiken. Waarom? Omdat angst juist dat

kijken in de weg staat: als mensen bang zijn, zoeken ze nog maar één ding, zien ze nog maar één ding: bevestiging voor de rechtvaardiging van de angst. En er zijn genoeg politici in Europa die staan te popelen om die bewijzen voortdurend maar aan te dragen. Als die angst domineert, zien we alleen nog maar de bedreiging en niet meer de kansen.

Als je kijkt hoe populistisch rechts, zoals ik het maar even noem – extreemrechts, radicaal rechts –, in Europa met de vluchtelingencrisis omgaat, zie je eigenlijk bijna steeds hetzelfde patroon. En de reactie op dat patroon is misschien nog wel zorgelijker dan het patroon zelf. Het begint met de stelling dat we iets kwijtraken (een stelling die ik ook wel begrijp met de afgelopen vijftien jaar in het achterhoofd). We raken onze positie kwijt, we raken onze baan kwijt: we raken onze toekomst kwijt. We raken iets kwijt.

De makkelijke reactie daarop, van mensen die de vrees niet delen of die denken niets te vrezen te hebben, is: dat kan wel zijn, maar er komt iets voor terug. Of: oké, shit happens.

Dat is te simpel. En het laat zien dat je niet in staat bent je te verplaatsen in een ander die de angst wel degelijk voelt. Ook dat is een vorm van blikvernauwing die onze samenleving grote schade toebrengt. Onderschat niet dat er tientallen, misschien zelfs miljoenen mensen in Europa zijn

die iets kwijtraken, maar geen idee hebben wat daar voor hen aan positiefs voor in de plaats zal komen.

*

Dus het begint met 'we raken iets kwijt'. Als je niet erkent dat er een groot risico van verlies is in deze tijd van mondiale omwentelingen, dan vervreemd je van je eigen samenleving. Ga je dan niet meteen aan de slag met de uitdaging die dat dreigend verlies veroorzaakt, maar wacht tot je bij stap twee komt, namelijk: we zijn iets kwijt en dat zijn we niet zomaar kwijt, dat is ons afgepakt door de elite en door de moslims – wat zet je daar dan nog tegenover? Alleen maar een nee? Alleen maar 'tut, tut, dat is niet netjes'? Als je niet kunt opbrengen je in de ander te verplaatsen, kun je niet met haar of hem in gesprek.

Daar komt bij: de mensen die het etiket 'elite' opgeplakt krijgen (laten we aannemen dat daarmee de mensen worden bedoeld die in de samenleving posities van invloed bekleden), hebben zelf natuurlijk ook geen enkel zelfvertrouwen meer. Dus die elite kruipt in haar schulp en zegt: 'Ja, maar wij zijn echt geen elite, hoor. We zijn heus net als iedereen. Wij zijn geen elite, bah, elite, de gedachte alleen al!'

Er mag dan veel aanleiding zijn voor kritiek op de zogenaamde elite, dat wil nog niet zeggen dat alle

kritiek terecht is, of dat alle kritiek deemoedig zonder weerwoord aanvaard moet worden. Kritiek serieus nemen betekent dat je ook een serieuze reactie geeft: inhoudelijk en onderbouwd. Dat je bereid bent van je fouten te leren, maar ook dat je blijft staan achter je overtuigingen. De balans daarin is zoek geraakt. We zijn heel goed geworden in ruiterlijk erkennen wat we fout hebben gedaan, maar veel minder goed in het laten zien waarom onze opvattingen het nog steeds waard zijn om voor te strijden. Grenzen stellen is hier ook broodnodig. Erken je fouten en laat zien hoe je denkt ze te corrigeren en in de toekomst te voorkomen, maar ga niet mee in al te makkelijke kreten over het afrekenen met het hele politieke systeem. Het lost niets op en het voedt alleen maar de frustratie. Wat we hebben is toe aan hervorming, maar dat kan prima via verbouwen, daar hoeft niet voor te worden gesloopt. Als je dak lekt, hoef je ook niet meteen het hele huis te slopen. 'Weg met de elite' klinkt leuk en kan als kreet even lucht geven aan ons bezwaard gemoed, maar heeft pas zin als we ook hebben nagedacht over wie dan wel en wat dan wel. De borreltafel is op dit punt naar mijn overtuiging nog steeds niet de maat aller dingen. En als we denken dat mensen zitten te wachten op borreltafelpolitiek, nemen we noch de mensen, noch onszelf serieus.

*

Natuurlijk wordt de Europese Unie altijd als speeltje van de elite afgeschilderd. Hoe verder een bestuurslaag van de dagelijkse beleving van mensen afstaat, hoe groter de afkeer. En de EU staat nu eenmaal verder van mensen af dan de landelijke of de lokale politiek.

Als de EU daarmee zondebok zou kunnen spelen en de andere instellingen waar de ordening van de samenleving van afhankelijk is allemaal konden rekenen op warme steun van de bevolking, dan zou ik er vrede mee hebben dat we alle kwalen op het Europese conto zouden plaatsen. Dan nemen we afscheid van het Europees project, gaan we wat anders doen en komt alles goed. Helaas, de vertrouwenscrisis raakt alle vormen van bestuur, raakt de politiek op alle niveaus en kan dus alleen op alle niveaus worden geadresseerd. Waarbij de EU de rol zal moeten blijven spelen van het gezamenlijk oplossen van vraagstukken die de invloed of de macht van de individuele landen overstijgen. Van het op basis van verdragen, afspraken en wetten beslechten van conflicten die in het verleden alleen werden opgelost met machtsmiddelen en vaak gepaard gingen met veel bloedvergieten.

*

Wij hebben daar allemaal een verantwoordelijkheid in. De tijd is voorgoed voorbij dat je het weerspreken, het uitleggen en het toelichten nog kon overlaten aan de politieke klasse, bestuurders of mensen met een vooraanstaande functie in de samenleving. Het is dus de vraag of wij collectief de verantwoordelijkheid voelen om zaken in perspectief te plaatsen. Begrijp me niet verkeerd: ik zeg niet dat mensen ongelijk hebben dat ze bang zijn, want ik denk dat er veel redenen zijn om best bezorgd en bang te zijn.

De vraag is alleen: moet je die angst vertalen in 'dat komt door die en door dat', en 'als die maar weg is, dan kom ik ook van mijn angst af'? Daar moeten we stelling tegen nemen. Vrees voor verlies is bepaald niet onterecht, als je kijkt naar de afgelopen tijd, maar het antwoord dat erop geformuleerd wordt is mij iets te gemakkelijk en zal ons niet uit de problemen helpen. Sterker nog, het zal alleen maar de teleurstelling doen toenemen. Want uiteindelijk zal blijken dat grenzen met muren eromheen niet werken. En dan? Wat is er dan nog over als je dat mensen jarenlang hebt voorgehouden?

*

Eenvoudige redenering: we hadden iets, dat vonden we waardevol, dat werd ons afgepakt en dat willen we terug. En dat krijgen we terug als we de elite

maar opzij hebben geschoven, het volk aan het woord hebben gelaten en de ideologie die zich in de religie 'islam' hult, hebben verwijderd. Dan kun je zeggen: kan niet, willen we niet, niet leuk. Heel praktisch, heel defensief ook. Maar waarom zetten we er niet iets aantrekkelijks tegenover? Democratie, verdraagzaamheid, onderlinge omgang en respect; waarom komen we daar niet mee? We moeten niet alleen maar roepen dat het anders moet. We kunnen best duidelijk zeggen dat we ons verzetten tegen het beoordelen van mensen om wie ze zijn, en niet om wat ze doen of laten.

Op het politieke vlak geldt dan: er is niets mis mee om te zeggen dat een fundamenteel en onoverbrugbaar verschil in waarden politieke samenwerking onmogelijk maakt. Want de eerste vraag die je zou moeten stellen bij de inschatting van een politieke positie, is of deze gebaseerd is op waarden die je kunt delen. Is dat niet mogelijk, dan kun je ook geen zaken doen. Dat schept duidelijkheid voor jezelf en voor je kiezers. En dat laat zien dat niet overal mee gemarchandeerd kan worden.

*

Door politici die zeggen dat door 'de elite' en 'de buitenlanders' iets van ons wordt afgepakt, raakt

het debat over vreemdelingen en vluchtelingen algauw zwaarbeladen. Hun redenering: hoe meer mensen er komen, hoe meer van ons wordt afgepakt, dus onze enige redding is de vreemdeling ver van ons houden, grenzen bouwen, ons beschermen – dan is het opgelost. Het zal niet werken, want overal waar het geprobeerd is, heeft het hooguit even gewerkt en is het vervolgens jammerlijk mislukt. Dat neemt niet weg dat het een aantrekkelijke, want eenvoudige en bij onze intuïtie passende oplossing is. Dus zal die eindeloos worden bepleit in een wereld die permanent met migratievraagstukken zal worden geconfronteerd. Wat zetten we daartegenover?

Te vaak is de reactie vooral fatalistisch. Dat is nu eenmaal de globalisering: pas je maar aan, we willen geen grenzen meer. Hiermee gaan we echt de fout in. Mensen kunnen namelijk niet bestaan zonder grenzen. Grenzen tussen mensen, grenzen tussen culturen, grenzen tussen talen, grenzen tussen landen. Een grens is een nuttig ding, een handig ding. Een belangrijk ding. Het definieert wie je bent en hoe je je verhoudt tot iemand aan de andere kant van de grens. Grenzeloosheid is een fictie, een illusie, een speeltje van mensen die hun eigen ik tot galactische proporties denken op te kunnen blazen. Ieder mens, ieder gezin, iedere gemeenschap, groot en klein, bestaat bij de gratie van grenzen. Waar de

een ophoudt, begint de ander. Waar de een de grens van de ander respecteert, begint het respect van de ander voor de grens van de een.

*

Régis Debray is een Franse schrijver die vijf jaar geleden bij een conferentie in Japan een lofzang hield op het bestaan van grenzen. Hij raakte daarmee bij mij een gevoelige snaar. Niet omdat ik het met alle punten in zijn pamflet eens ben, maar omdat zijn gedachte dat een grens mooi en waardevol is omdat die houvast biedt zonder iemand aan de andere kant van de grens buiten te sluiten me enorm aanspreekt.

Debray zet de grens af tegen het niet hebben van grenzen, grenzeloos zijn – ook vaak in onze persoonlijke verhouding tot anderen. Mensen die bij voorlichtingsavonden voor omwonenden andere mensen uitschelden, niet aan het woord laten en vernederen, zijn in feite grenzeloos in hun persoonlijke levenssfeer: wat zij vinden, mag aan iedereen worden opgedrongen. Hun mening wordt dus niet begrensd door de mening (of het gevoel) van een ander. Wie in alle opzichten grenzeloos is, zal uiteindelijk ook bandeloos zijn en amoreel, zo niet immoreel.

Zo zijn wetten de afdwingbare normen die uitvloeisel zijn van onze waarden. Wetten stellen

grenzen, maatschappelijke conventies stellen grenzen, ons gezond verstand stelt grenzen.

Grenzen hebben we niet alleen puur voor onszelf en voor onze onderlinge verhoudingen nodig, maar ook voor de verhouding tussen gemeenschappen, landen, continenten. Daarom is het ook een misverstand dat de EU gelijk zou staan aan een 'grenzeloos' Europa: juist grenzeloosheid zou het einde betekenen van ons Europese project.

Voor alle helderheid: de mensen die nu om het hardst schreeuwen om dichte grenzen, willen in feite muren om ons heen. Zij zien grenzen als de *limes* van het Romeinse rijk: bastions tegen de barbarij, schuttingen om al wat vreemd is buiten de poort te houden. Maar grenzen zijn er niet om buiten te sluiten of binnen te houden – daar zijn muren en hekken voor. Grenzen zijn een afbakening van het een tegenover het ander, een afbakening die onderlinge relaties reguleert, makkelijker maakt. Grenzen zijn er juist om uitwisseling en onderling begrip te vergemakkelijken en vergroten, zonder dat de nuttige verschillen tussen gemeenschappen verloren gaan.

*

Hoe bezien we het Europese project in het licht van deze vluchtelingencrisis? Laten we beginnen met

twee nuchtere vaststellingen. Ten eerste: migratie zal ons als politiek vraagstuk permanent uitdagen. Ten tweede: mondiale ontwikkelingen zullen permanent leiden tot meer diversiteit in alle samenlevingen. De vraag is dus niet of dit zal gebeuren, de vraag is hoe we denken hier mee om te gaan. Laten we het ons overkomen, of zorgen we voor sturing, voor een betere benutting van de kansen en beheersing van de risico's? Een meer diverse samenleving is een dynamischer samenleving, een jongere samenleving. Zo'n samenleving is in staat de uitdagingen die haar gesteld worden beter aan te gaan. Maar die diversiteit is niet grenzeloos. Een samenleving heeft ook interne cohesie nodig. Onze sociale zekerheid is nationaal georganiseerd en moet, om de collectieve solidariteit te kunnen dragen, ook nationaal kunnen worden beschermd. Daarmee komen we weer uit bij de plicht tot broederschap van Victor Hugo.

*

We maken onderscheid tussen vluchtelingen en andere migranten, omdat zonder dat onderscheid een humaan en duurzaam asielbeleid niet mogelijk is. Dat is de regel. Helaas niet de praktijk. Omdat wij als collectief, als Europeanen, niet in staat zijn geweest dit wezenlijke onderscheid in praktijk te brengen, heeft de asielprocedure een aantrekkende werking

gehad op mensen die eigenlijk helemaal geen recht hebben op asiel. Zij weten dat de kans klein is dat ze Europa op korte termijn moeten verlaten als ze eenmaal in de procedure zitten.

Je moet dus eigenlijk niet naar de juridische, maar naar de praktische situatie kijken. Als we de regels overal in Europa hetzelfde zouden toepassen, zou het anders lopen. In Nederland bijvoorbeeld is nu vrij snel te bepalen of iemand recht op asiel heeft of niet. In Duitsland duurt het op dit moment veel en veel langer. De rechtstreekse consequentie daarvan is dat mensen uit de Balkan, die heel goed weten dat ze nooit recht krijgen op asiel, niet naar Nederland komen, maar wel naar Duitsland – dan kunnen ze misschien een jaartje in Duitsland blijven voordat ze naar huis worden gestuurd.

Dat shoppen van mensen die niet in de asielprocedure horen, zorgt ervoor dat het draagvlak voor het geven van asiel aan echte vluchtelingen zwaar wordt ondermijnd. Die shoppers moeten als migranten worden behandeld: als migranten misbruik maken van de procedure, moeten zij worden teruggevoerd naar het land waar ze vandaan komen. We moeten dat in de praktijk veel helderder handhaven, willen we überhaupt nog enig draagvlak voor een humaan asielbeleid in Europa houden.

*

Je zou het vluchtelingenbeleid kunnen zien als een lakmoesproef voor Europa. Als we hierin vooruitgang kunnen boeken, vergroot dat het draagvlak voor gezamenlijk handelen. Dat is nog wel het meest nodig bij een collectieve bescherming van de Europese buitengrenzen: dat kunnen we niet overlaten aan de landen die toevallig aan die buitengrenzen liggen. Het bewaken ervan zullen we samen moeten doen, en dat moet dus op Europees niveau.

Maar nu de vraag: als je zo afhankelijk bent van het bewaken van die buitengrens, had je dan misschien niet beter kunnen beginnen met een veel grotere Europese inspanning voor het beëindigen van de conflicten, waardoor de vluchtelingenstromen ontstaan? Dat hebben we verschrikkelijk laten liggen, de afgelopen vijf jaar. Moeten we de landen in de regio niet de instrumenten geven om die miljoenen mensen op een humane manier op te vangen, en ze tegelijkertijd perspectief te bieden? En dan gaat het niet alleen om het perspectief om terug te keren naar waar ze vandaan komen, maar ook om het perspectief op een menswaardig bestaan op de plek waar ze verblijven.

Om met de koopman te spreken: dat is veel goedkoper dan de mensen eerst hierheen laten komen. En dan heb ik het nog niet eens over de menselijke ellende die door migratiestromen

ontstaat. Steun die landen in de regio veel méér, financieel en materieel. Dat hadden we al veel eerder moeten doen en is nu dringend nodig.

Vervolgens: als je dan toch mensen naar Europa wilt halen, ga er dan zelf naartoe en identificeer ze. De echte vluchtelingen vind je in vluchtelingenkampen. Spreek als Europa af dat je een bepaald aantal mensen per jaar voor hervestiging overneemt uit die regio's. Criminele mensensmokkelaars zijn dan meteen hun baan kwijt, want van hun diensten hoeft dan geen gebruik gemaakt te worden: je brengt vluchtelingen zelf op een veilige manier naar veilige landen toe, op basis van een eerlijke verdeelsleutel over de landen van de Europese Unie.

Blijven mensen desondanks op eigen gelegenheid komen, dan zul je veel eerder – namelijk zodra ze aankomen in de EU – vingerafdrukken moeten afnemen, vaststellen wie ze zijn, beoordelen of ze recht hebben op asiel, en ze dan snel op een fatsoenlijke manier huisvesten, ook weer met een verdeelsleutel over de lidstaten van de EU. Degenen die geen recht hebben op asiel, moeten we heel snel weer terugvoeren naar het land waar ze vandaan komen.

Het is zo ingewikkeld omdat dit allemaal tegelijk moet gebeuren, ingevoerd door landen die elkaar op dit moment niet voldoende vertrouwen. Zowel aan vertrouwen als aan geld hebben we

een ernstig tekort. Het eerste is te verklaren, het tweede is merkwaardig, want zoals het nu gaat, is het voor de belastingbetaler vele malen duurder dan als het geld zou worden bestemd voor een meer gemeenschappelijke aanpak.

In de landen van aankomst moet ook meer aandacht komen voor de integratie van vluchtelingen. Integratie afremmen of moeilijk maken uit angst dat een geïntegreerde vluchteling niet meer zal vertrekken, is in mijn ogen onverstandig beleid. Er zit hier een valse tegenstelling in: het is de gedachte van 'nee, vooral niet integreren, want dan gaan ze wel terug' die mensen zo ongelukkig maakt. De mensen die écht terug willen, willen ook terug wanneer ze Nederlands spreken of hier geïntegreerd zijn. En mensen die niet terug willen, zullen niet van mening veranderen alleen maar omdat ze geen Nederlands mogen leren of niet mogen werken. Tenzij je ze wil laten verhongeren, maar op die gedachte is gelukkig nog niemand gekomen. Het lijkt mij moreel en praktisch beter mensen de kans te geven zichzelf te blijven verbeteren en dat lukt met vluchtelingen volgens mij het beste door ze ruimte te geven voor het aanleren van de taal van het land van aankomst en om ze de kans te geven hun tijd niet met niks doen te verprutsen.

*

Veel van de Syriërs die naar Europa zijn gevlucht, willen op dit moment niets liever dan terug naar eigen land. Naar een land waar ze een woning en baan hadden, op vakantie gingen, hun kinderen naar school brachten, waar een auto voor de deur stond. Wij hebben soms een verkeerd beeld van de mensen met wie we te maken hebben. En daarom heb ik het over kijken, praten en luisteren naar die mensen. Nodig ze eens uit wanneer je ze op straat ziet. Ik geloof niet dat er een tegenstelling is tussen het helpen van mensen om snel te integreren aan de ene kant, en aan de andere kant de wens van een deel van de vluchtelingen om weer terug te keren wanneer de oorlog ten einde is en ze niet meer bang hoeven te zijn dat er bommen op hun hoofd worden gegooid.

*

We kunnen het vluchtelingenprobleem aanpakken, we kunnen het beheersbaar maken, maar dat kunnen we alleen samen. We kunnen het aan, het hoeft helemaal niet zo'n groot probleem te zijn, als we samen voor betere bescherming van de buitengrenzen zorgen. Als we er samen voor zorgen dat vluchtelingen die recht hebben op asiel ook daadwerkelijk asiel krijgen. Als we ervoor zorgen dat mensen die geen recht hebben op asiel ook op

een humane manier worden behandeld, maar wél teruggaan naar de landen waar ze vandaan komen. Als we afspraken maken met andere landen over het terugnemen van hun staatsburgers. Als we zorgen dat de lasten niet worden gelegd op een paar van de 28 lidstaten, maar door iedereen gelijk worden gedeeld.

Toch denk ik dat deze praktische benadering (die we kunnen uitrollen, die we kunnen regelen, kunnen financieren met geld dat we later terugverdienen) pas mogelijk wordt op het moment dat we bereid zijn die morele stellingname in te nemen die ik in het begin weergaf. We moeten dus niet het standpunt accepteren dat ons iets wordt afgepakt door een bepaalde groep, of dat een bepaalde groep daarvoor verantwoordelijk is. Weiger die premissen te accepteren, maar zoek naar gezamenlijke oplossingen.

*

De Europese Commissie past daarbij een zekere mate van bescheidenheid, zolang de EU als geheel nog onvoldoende resultaten heeft geboekt bij de aanpak van de vluchtelingencrisis. Ik zeg daarom ook tegen mijn collega's: het is iets te gemakkelijk om te beweren dat wij van de Europese Commissie goede voorstellen hebben gedaan, maar dat de

lidstaten het laten afweten. Want we komen er samen uit, of we komen er niet uit. Het heeft geen enkele zin om te zeggen: wij doen het goed, zij doen het slecht. En waar de commissie in elk geval definitief mee moet breken, is de gewoonte om er voortdurend op te hameren dat de Europese Unie zo goed voor u is. Dat soort propaganda werkt niet, leidt alleen maar tot irritatie. Wat pas écht ambitieus zou zijn? Laten zien dat Europese organisaties ertoe kunnen bijdragen dat die dingen die niet door lidstaten alleen kunnen worden opgelost gezamenlijk worden aangepakt.

*

In Europa is een schrijnend gebrek zichtbaar aan solidariteit ín samenlevingen en tússen samenlevingen. Waarom? Omdat, in mijn beleving, solidariteit niet iets is wat van boven kan worden opgelegd. Ook niet iets wat van onderen ontstaat. Solidariteit in een moderne samenleving wordt vanuit het midden georganiseerd. Want dan kan het, net als bij een steen die je in de vijver gooit, een rimpeleffect over de hele samenleving veroorzaken.

En hier wringt de schoen, zowel binnen landen als tussen landen. Het ontbreekt ons aan het zelfvertrouwen dat het nog goedkomt en het ontbreekt ons aan vertrouwen in elkaar. We

vertrouwen elkaar te weinig. Ben jij er straks wel voor mij, als ik je nodig heb? Als ik daar niet op kan vertrouwen, waarom zou ik jou dan nu helpen? De wisselwerking tussen deze twee vragen werkt verlammend in onze samenlevingen en werkt verlammend tussen de lidstaten van de EU op het moment dat er verregaande beslissingen moeten worden genomen die inhouden dat leiders van landen hun nek voor elkaar moeten uitsteken. En dat in een tijd dat kiezers thuis je kop er eerder afhakken dan ooit tevoren. Geen wonder dat het hemd dan al te vaak nader is dan de rok en het eigenbelang-op-korte-termijn harder doorklinkt dan het collectieve langetermijnbelang. En toch is er geen ander duurzaam antwoord op onze uitdagingen dan het zoeken van een collectieve respons. Dat vergt wel het herstellen en onderhouden van essentiële verbindingen in en tussen samenlevingen.

*

De verbindingen in onze samenlevingen zitten in het midden, waar de meeste mensen zitten: mensen van goede wil, mensen met de wens de wereld beter te maken. En die solidariteit kun je alleen maar organiseren als de mensen die dat moeten organiseren – die mensen in het midden – het gevoel

dat niet het belangrijkste wat we onze kinderen mee moeten geven?

Dit is urgenter dan ooit tevoren omdat wij in onze samenleving permanent met meer diversiteit zullen moeten leren omgaan. Niet iedereen deelt eenzelfde referentiekader. Veel minder is 'zoals het hoort' impliciet in onze opvoeding opgesloten. Net als in alle andere immigratiesamenlevingen zullen de regels van het maatschappelijk verkeer ook bij ons veel nadrukkelijker onder de aandacht gebracht moeten worden. Alleen zo leren mensen samen de grens vast te leggen tussen wat kan verschillen en wat overeen moet komen om de samenleving voor iedereen toegankelijk en leefbaar te houden, om elkaar beter te begrijpen en te verdragen. Zonder onderwijs lukt dat niet. Mét onderwijs kan het een groot succes worden. Je kan niet op hoge toon van mensen eisen dat ze zich aan de algemeen aanvaarde regels van het maatschappelijk verkeer houden, als je ze nooit echt de kans hebt gegeven zich die regels eigen te maken. Het is alsof iemand vraagt mee te mogen doen met een voetbalwedstrijd, omdat hij er graag bij wil horen. Maar hij heeft geen sjoege van de spelregels. Dus gaat de hele tijd buitenspel staan. Met als resultaat dat iedereen op hem moppert en hem na een paar pogingen ook de bal niet meer toespeelt. Hij snapt dat niet en denkt dat ze hem niet mogen.

Draait zich om en zondert zich af. Staat dus nog meer buitenspel dan toen hij niet eens in het veld stond. Dit is precies de ellendige positie waarin veel migranten en hun (klein)kinderen terecht zijn gekomen. Hier zou iedereen in onze samenleving eens wat nadrukkelijker bij stil kunnen staan, hier zou iedereen de gevolgen van onder ogen moeten zien. Mensen laten meevoetballen, bij het spel betrekken, in scoringspositie brengen. Dat is de enige weg vooruit, de enige oplossing. In plaats van iedere keer weer met een groot gebaar vast te stellen dat 'de multiculturele samenleving is mislukt'. Fatalisme is een vloek. Een samenleving die vlucht in fatalisme, die is pas 'mislukt'. Een samenleving die gelooft in onderwijs, in groeien, in leren, in mensen bij elkaar brengen, die kan niet mislukken.

Goed onderwijs bestaat bij de gratie van de capaciteit kennis over te dragen, de capaciteit te kunnen luisteren én te kunnen vertellen. We zijn de schoonheid van het verhalen vertellen kwijtgeraakt en tegelijkertijd is de behoefte aan verhalen misschien wel groter dan ooit.

*

En die behoefte begint bij het onderwijs. Kinderen die veel woorden horen en veel lezen, worden slimmer. Ze meer laten lezen, laten luisteren, laten

praten met elkaar en met andere generaties is in mijn ogen een essentiële voorwaarde voor de opbouw van het actieve en betrokken burgerschap waar onze samenleving zo naar hunkert. Kinderen die niet talig worden opgevoed, beginnen al met een forse achterstand aan de basisschool. Kinderen die niet talig worden opgevoed in een meertalige omgeving hebben een nog grotere achterstand. Nog steeds zijn er veel te veel kinderen in onze samenleving die met een onoverbrugbare achterstand aan de basisschool beginnen. Vier jaar oud en al zowat kansloos. Om ons kapot voor te schamen. Kinderen in die situatie groeien op in isolement. Krijgen geen aansluiting bij de rest van de samenleving. Hebben niet de capaciteit ontwikkeld hun dromen, hun zorgen, hun verdriet, hun woede zo te articuleren, dat zij die met anderen kunnen delen. Dus worden die emoties op andere wijze geuit. Door destructief gedrag, door zelfbeschadiging, door blinde woede en geweld. Daarmee een allergische reactie oproepend bij de rest van de samenleving. En zo wordt het vinden van een 'thuis' een schier onmogelijke opdracht. Geen enkele samenleving kan zich het ontbreken van een collectief gedeeld 'thuis' veroorloven. Dat thuis ontstaat op basis van zaken die je deelt, van een collectief bewustzijn. Daar zitten we dringend om verlegen.

*

Ook Europa zit dringend verlegen om een meer collectief bewustzijn over wat we delen en wat ons verdeelt, over waar we vandaan komen, over welke gezamenlijke lotsbestemming wij hebben. Lastig is het dat er geen Europese *demos* is, geen Europese publieke ruimte. Er is geen *agora*, waarop Europeanen als in de Griekse oudheid elkaar treffen, waar wij allemaal dezelfde taal spreken en hetzelfde begrippenkader hebben, waar meningen makkelijk kunnen worden uitgewisseld en consensus kan worden nagestreefd.

Dat is er allemaal niet. Daar zijn nationale politieke arena's voor. Het zou wenselijk zijn als deze nationale arena's een grotere politieke verantwoordelijkheid zouden voelen voor het verdedigen van het gezamenlijk Europese, in plaats van zich altijd vooral tegen het Europese niveau af te zetten.

Als er al sprake is van een Europese publieke ruimte, dan is dat de som van nationale publieke ruimten en het terrein waar die elkaar overlappen. Maar er zijn ook genoeg zaken van waarde die wij Europeanen delen en waar we zelden of nooit bij stilstaan. Zoals gedeelde passie voor kunst: Shakespeare is iemand die Europeanen over taalgrenzen heen aanspreekt en Rembrandt kent

iedere Europeaan als onderdeel van ons collectieve erfgoed. Dat geldt ook voor Van Gogh, Mozart, voor Beethoven, voor de Beatles, voor Stromae.

Uitingen van kunst vormen ook een Europese publieke ruimte, die niet vertaald wordt in politiek handelen, maar wel cultureel van waarde is voor de Europese gemeenschap als geheel. Pieter Steinz heeft daar een heel mooi boek over geschreven, *Made in Europe*, een boek dat zou passen in het curriculum van ons middelbare onderwijs. Onze Europese cultuur is er, zij is prachtig, we genieten ervan, we kunnen niet zonder, maar we zijn ons er niet van bewust dat dit iets is wat we als Europeanen met elkaar delen, laat staan dat we ons ervan bewust zijn hoe relevant het is voor de beleving van onze identiteit.

*

Terug naar meer prozaïsche vragen. Waarom hebben we de Europese solidariteit zo georganiseerd? Waarom zit de Europese samenleving zo in elkaar? Waarom beschikken we over al die verdragen? Omdat wij door de Europese geschiedenis geleerd hebben dat verdragen de enige manier zijn om elkaar te blijven verdragen. Als we de basis van verdragen – harde afspraken – verliezen, kunnen we elkaar vroeg of laat niet meer uitstaan en zoeken we weer naar het machtsmiddel om elkaar de wil op te leggen.

Dat is nu eenmaal een constante in de Europese geschiedenis.

Deze afspraken zijn gegroeid uit de gruwelijke ervaringen van de dubbele poging tot Europese zelfmoord in de eerste helft van de vorige eeuw. De Europese samenwerking is door mensenhanden gesmeed, zoals iedere vorm van politieke organisatie. Een wezenskenmerk van mensenwerk is dat wat gemaakt kan worden, ook weer kan worden afgebroken. De structuren die onze samenleving vormen, zijn wel degelijk maakbaar. En dus ook sloopbaar.

In de afgelopen dertig jaar zijn we langzaam als vanzelfsprekend gaan aannemen dat samenlevingen níét maakbaar zouden zijn. Alsof de organisatie van onze samenlevingen een natuurverschijnsel is en overheden niets meer vermogen dan de zwaardmacht uitoefenen wanneer nodig of hier en daar een klein likje verf aanbrengen als het echt moet. De samenleving zou zichzelf wel kunnen runnen. Het is een drogredenering. Juist in vrije samenlevingen is het stellen van op de rechtsstaat gebaseerde, democratisch vastgestelde grenzen van levensbelang. Die grenzen handhaven is de collectieve plicht van overheden en burgers. Waar collectief geen grenzen worden gesteld, reageert de wet van de jungle en overleeft alleen de sterkste.

Paradoxaal genoeg leidt de gedachte dat de

samenleving niet maakbaar zou zijn, te vaak ook tot de aanname dat diezelfde samenleving ook niet breekbaar zou zijn. Onze samenleving is op plekken broos en breekbaar geworden en zou wat meer maakbaarheid goed kunnen gebruiken. Zeker bij de dringende en onvermijdelijke omschakeling naar een duurzame samenleving zal het uiterste worden gevergd van de ordenende en transformerende capaciteit van overheden op alle niveaus: lokaal, regionaal, nationaal, Europees, mondiaal. Dat die overheden onvoldoende kunnen rekenen op steun en vertrouwen bij hun mandatarissen, de burgers, is het enige echte en veruit het grootste struikelblok waarvoor deze generatie – en de volgende – zich geplaatst ziet.

*

Goed beschouwd heerst op de politieke flanken een heilig geloof in maakbare samenlevingen. Daar belooft men de mensen een terugkeer naar de zekerheid en geborgenheid van de jaren vijftig van de vorige eeuw. Waarbij gemakshalve alle schaduwkanten van die samenleving worden vergeten, de beklemmende onvrijheid van het individu voorop, zodat een wereld wordt voorgespiegeld die nooit heeft bestaan. Op basis daarvan wordt een toekomst beloofd die nooit zal

zijn. Toch blijkt het een aanlokkelijk perspectief voor velen die in de wereld van nu en van morgen alleen maar verlies van welvaart en identiteit ontwaren.

Welk werkend perspectief zet het politieke centrum daartegenover (behalve dan: 'We managen het een beetje')? Ik denk dat het werkend perspectief nog steeds een samenleving is, waar solidariteit van binnen naar buiten toe georganiseerd kan worden. Op basis van afspraken die je rechtens vastlegt tussen elkaar en waar je respect voor opbrengt. Want dan weet je dat je dat respect ook krijgt als je dat nodig hebt.

*

Op deze wijze is ook de Europese samenwerking ontstaan. Afspraken die tussen landen rechtens werden vastgelegd, in plaats van met sabels of kanonnen werden afgedwongen, zoals eeuwenlang de praktijk was. De Europese samenwerking is gebaseerd op de dominantie van het recht, in plaats van op het recht van de sterkste. Maar alles wat in zeventig jaar is opgebouwd met behulp van wetten, verdragen en afspraken, kan ook weer ontrafeld en kapotgemaakt worden als het besef verloren gaat dat er meer is dat ons bindt dan dat ons verdeelt en dat in de versterking van verbindingen meer oplossingen

te vinden zijn dan in het loskoppelen van onderlinge verantwoordelijkheden.

*

'Ieder voor zich' is weer een belofte geworden. Niet alleen tussen landen, ook tussen mensen. De samenleving dreigt weer in zuilen uiteen te vallen, langs lijnen van kennis, langs lijnen van inkomen, langs lijnen van achtergrond. Die verzuiling moeten we niet weer laten gebeuren. Er wordt weleens gezegd dat religie gevaarlijk is, de islam voorop, want die zou ons weer terugvoeren naar verzuiling en onvrijheid, dus dat deel van de jaren vijftig waar we niet op zitten te wachten. De islam zou iets terugbrengen waar we ons van hadden bevrijd.

Maar voor wie vrijheid een dierbaar goed is, moet het toch altijd mogelijk zijn een ander de vrijheid te gunnen in zijn of haar God te geloven? Begrip voor wat geloof is, voor wat geloof betekent, komt in onze seculiere samenleving niet vanzelf aanwaaien. Maar dat begrip is wel nodig om verbindingen tussen alle mensen in onze samenleving mogelijk te maken. Weer leren respect op te brengen voor mensen die uit hun geloof moed of troost putten, voor wie het geloof zin geeft. Het zou tragisch en zo onjuist zijn als we geloof alleen nog maar gaan zien als bron van gevaar, onverdraagzaamheid,

achterlijkheid en onderdrukking. Soms bedient barbarij zich van God, maar onze eigen twintigste eeuw heeft ten koste van vele, vele tientallen miljoenen slachtoffers aangetoond dat barbarij geen God nodig heeft. Onze geschiedenis heeft ook aangetoond dat het slechtste én het allerbeste uit de mens naar boven kunnen worden gehaald met een beroep op God – hoe God daarbij ook genoemd mag worden.

'Absoluut gelijk', daar gaat het om; en dat is een groot gevaar. Of dat gelijk nu wordt ontleend aan een of andere God of aan menselijke overmoed maakt daarbij niets uit. Mensen weten iets zó zeker, dat niets hun gelijk in de weg mag staan. Het zijn totalitaire ideologieën waarin het 'absoluut gelijk' domineert. In de hoofden van de Ware Gelovigen van deze ideologieën is geen plaats voor twijfel en al helemaal geen plaats voor mensen die het absolute gelijk niet delen of het afwijzen. Die mensen verdienen in die visies geen plaats in de samenleving, hebben geen bestaansrecht. Zijn dus in feite geen mensen, en kunnen ook zonder probleem uit de mensheid worden verwijderd. Alsof je onkruid tussen de gewassen uit haalt. Joden, moslims, zigeuners, katharen (of Albigenzen), homo's, ketters, papen, noem maar op. Een groep met emeenschappelijke kenmerken die als bedreigend naanvaardbaar worden bestempeld. Maak van

'deze man' eerst 'een Jood' en plaats hem vervolgens bij 'de Joden', en de eerste stap naar ontmenselijking is gezet.

*

Totalitaire regimes denken altijd in categorieën, in groepen. De Joods-Amerikaanse schrijver Elie Wiesel zegt: het begint ermee dat je mensen niet als individuen behandelt, maar in een groep plaatst, en die groep dan vervolgens van karaktertrekken voorziet: 'Joden zijn gierig, dat weten we toch allemaal', 'Moslims kun je niet vertrouwen, dat is toch zo', 'Fransen zijn ongelovige kruisvaarders, kijk maar in de geschiedenis'. Dat soort algemene kreten, die vervolgens tot stereotypen worden. En een stereotype leidt ertoe dat je het individu niet meer als individu ziet en dus begint met het afnemen van zijn menselijkheid.

*

En in ditzelfde verband over religie gesproken: hoe je God wilt inzetten voor de keuzes die je in het leven maakt, is puur je eigen verantwoordelijkheid. Die kun je niet op hem (of op een ander) afschuiven. De ellende begint meestal als mensen gaan geloven dat hun waarheid een absolute waarheid is, of die nu

goddelijk is van oorsprong of niet. En zo'n absolute waarheid zou je dan recht geven haar dwingend aan een ander op te leggen, en iedereen die deze waarheid niet deelt, eigenhandig een enkeltje hiernamaals te bezorgen.

Daaruit is de grootste ellende ontsproten die wij Europeanen elkaar en andere wereldburgers hebben aangedaan. Elkaar binnen de grenzen van de wet de ruimte geven voor de eigen waarheid is het enige recept dat duurzaam werkt om onze Europese samenleving leefbaar te houden. De Europese integratie heeft daaraan in mijn ogen een belangrijke en waardevolle bijdrage geleverd. De tijd van confrontatie hebben we zeer lang ver achter ons gelaten. Maar het is bepaald geen gegeven dat dit altijd zo zal blijven.

Ik wil daar niet te optimistisch over doen, want dat ben ik gewoon niet. Ik wil daar eerlijk over zijn. Dit is voor het eerst in mijn bewuste beleving van de Europese samenwerking, dat ik denk dat die ook weleens echt zou kunnen stranden. Dat heb ik nooit eerder gezegd of gedacht. Ja, die eurocrisis – die doet pijn en duurt lang, maar we komen er wel overheen.

Maar nu dreigt de 'perfecte storm': er komen nu zo veel zaken samen die niet alleen te maken hebben met de feitelijke crisis, de vluchtelingencrisis, maar zaken die ons als samenleving diep in het hart raken, die gaan over ons overleven, over onze veiligheid.

Ik zie het niet meer als ondenkbaar dat wij, zoals we vaker hebben gedaan in de Europese geschiedenis, weer de confrontatie zoeken in plaats van de samenwerking. En vandaar dat ik het zo belangrijk vind dat wij vasthouden aan verdragen als basis om ervoor te zorgen dat we elkaar blijven verdragen.

*

Dat is noodzakelijk omdat ons oude continent weer in de moeizaam opgebouwde waarden wordt bedreigd. De afstand tot onze vroegere fouten neemt toe, en daarmee ook het risico op herhaling. Het vervelende van herhaling in de geschiedenis is dat die altijd in andere verschijningsvormen plaatsvindt, en vaak pas als herhaling wordt herkend als het te laat is. 'Ja, maar deze keer is echt anders' is door de eeuwen heen misschien wel de meest gebruikte formule in de psychologische alchemie die zinsbegoocheling heet.

*

Het lijkt onderdeel van de menselijke natuur om, zodra het minder gaat, op zoek te gaan naar een zondebok. Een groep mensen die we de schuld kunnen geven. Een groep mensen die wij apart kunnen zetten. De intolerantie groeit, waarna een wisselwerking van uitsluiting en zelfisolatie tot

fragmentatie van de samenleving leidt. 'Jij wilt niet dat ik erbij hoor, dan wil ik er ook niet bij horen.' En door de eeuwen heen zijn het altijd Joden die in Europa als eersten aan de beurt zijn.

*

In november 2014 bezocht ik een vriend van mij in Parijs, Robert Badinter. Als Joodse jongen had hij de Jodenvervolging en het antisemitisme in Frankrijk meegemaakt. Jaren dertig. Oorlog. Op de muren van Parijs stond 'Dood aan de Joden'. In radioprogramma's werd gesproken over Joden als de 'ratten van de mensheid'. En hij zei tegen mij: 'Er is iets aan de hand in de Europese samenleving wat ik twintig jaar geleden niet voor mogelijk had gehouden. Ik hoor in Parijs weer dezelfde kreten op straat. Ik hoor weer het antisemitisme opkomen. Het kan weer. We zijn dus kennelijk vergeten waartoe dit leidt.'

*

Het is onaanvaardbaar dat ook in Nederland Joden nageroepen worden als ze herkenbaar als Jood in het straatbeeld zijn. Het is onaanvaardbaar als Joden vervolgens gaan denken: ik zal maar niet met een keppeltje op de straat op gaan. Het is onaanvaardbaar dat moslimmeiden hun hoofddoekje maar afdoen

als ze naar school gaan, omdat ze geen zin hebben te worden nageroepen of uitgescholden.

*

Antisemitisme is een eeuwenoud fenomeen met geheel eigen kenmerken. De grootste filosofen hebben er hun hersens over gebroken, sommigen hebben zich er zelfs in ernstige mate aan bezondigd, zoals de weer in de mode geraakte Voltaire, tegenwoordig gepromoveerd tot kampioen van het vrije woord (waarbij ik mij eerlijk gezegd soms afvraag of de gretigheid waarmee dit gebeurt wel gepaard gaat met de gretigheid om te lezen wat hij nu daadwerkelijk heeft geschreven). Ik wil mij niet mengen in dat debat en houd het graag praktisch. Als mensen aangevallen worden om wie ze zijn en niet om wat ze doen, is er sprake van discriminatie. Vandaag overkomt dat in delen van Europa Joden, moslims, christenen, homo's, Roma en Sinti. De onverdraagzaamheid en discriminatie nemen toe. Over de gevolgen van die toename, als die onbestreden en onbeantwoord blijft, hoeven we ons geen illusies te maken. Zoals gezegd: het roepen van 'Deze keer is echt anders' is onszelf iets wijsmaken.

*

Wij hoeven niet allemaal één te zijn. Juist die diversiteit in onze samenleving maakt dat wij meer over onszelf leren.

Iemand die de waarde van diversiteit in de samenleving uitstekend uitdrukte, is de Franse schrijver en filosoof Albert Camus. Volgens hem is het enige dat de mens van dieren onderscheidt het vermogen om de wereld door de ogen van een ander mens te zien. Sterker nog, de mens wordt pas zichzelf als hij bereid is de wereld door de ogen van een ander te zien.

*

Door andermans ogen kijken wil niet zeggen dat je het altijd eens bent met andermans blik. Het betekent dat je tolerantie ontwikkelt voor andermans gedachten en je hierin probeert te verplaatsen. De beste gesprekken die ik voer, zijn de gesprekken waarin ik het met de ander oneens ben. Waarin ik mijn gedachten, mijn ideeën kan aanscherpen, en mijn gesprekspartner evenzeer. Het doel van een dialoog is niet om het allemaal met elkaar eens te zijn. We sluiten ons te vaak op met mensen die allemaal onze mening hebben, en herhalen die dan tegen elkaar. Zoek die mensen op die het niet met je eens zijn. In wie je je niet kunt verplaatsen. Voer met hen een gesprek: dát is een dialoog.

*

Camus zegt dat alleen de ander ons kan laten zien wie we zijn, maar alleen wijzelf dragen de verantwoordelijkheid voor het benutten van onze vrijheid. Het gaat er dus om als individu en als samenleving een juiste balans te vinden tussen het 'ik' en het 'wij'.

Antisemitisme, afkeer van moslims, homohaat, op religieus fundamentalisme of politiek extremisme gebaseerd geweld: decennialang waren dit in Europa sluimerende ziekten die af en toe de kop opstaken. Vandaag zijn deze kwalen aan een brede opmars bezig, tegen de achtergrond van een diepe economische crisis, van wereldwijde paradigmawisselingen, zowel economisch, politiek en sociaal als – soms – moreel. De wereld is een plaats vol gevaren en onzekerheden geworden en onze reactie daarop, zeker als we ons bedreigd voelen in ons bestaan en in onze waarden, is navenant heftig. De bedreiging moet een gezicht krijgen en dat gezicht is zelden van individuen, maar wordt op de groep als geheel geplakt.

*

De vraag is natuurlijk hoe we hierop moeten reageren. Wat nu wordt beproefd, is de bereidheid

op te komen voor de waarden die wij als samenleving koesteren en delen, deze te verdedigen tegen oude en nieuwe bedreigingen, deze in de harten en hoofden van al onze burgers te verankeren. En bij deze waarden hoort dat we minderheden en andersdenkenden ontzien en respecteren.

*

De filosoof Theodor Adorno heeft in zijn niet altijd even toegankelijke, maar altijd boeiende oeuvre juist die vraag opgeworpen: hoe voorkomen we dat we vervreemden van onze fundamentele waarden? Uiteindelijk is zijn antwoord eenduidig: door niet te vergeten, door de waarde van herinneren in te zien. Zonder de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en ook zeker aan de aanloop naar die oorlog, beseffen wij onvoldoende waartoe een sluipend proces van intolerantie kan leiden – een onweersproken campagne van leugens, een langzame ontmenselijking van wie anders is.

*

Het oeuvre van Joseph Roth sprankelt van helderheid, verleidt door menselijkheid, beklemt door het alomtegenwoordige voorgevoel van een grote kladderadatsj. Roth zoop zichzelf het graf

in nog voordat de oorlog uitbrak. Hij schreef over het toenemende antisemitisme, de aangekondigde ontmenselijking, zonder de afloop te kennen. Dat is bijzonder waardevol, want meestal wordt over de jaren dertig geschreven in het volle besef van de afloop. En dan heeft natuurlijk iedereen het zien aankomen: achteraf weet iedereen altijd precies wat er gaat gebeuren.

Roth stelde een feilloze anamnese voordat de patiënt aan de haatkanker bezweek. En wat stelde hij vast – althans, hoe lees ik hem? Het is niet de haat van de grote schurken en de kleine boeven die hun handlangers zijn, waaronder de samenleving bezwijkt. Het is de onverschilligheid van de meerderheid van de mensen die de ontsporing van de gehele samenleving mogelijk maakt. En is dit niet ook nú onze grootste uitdaging: ons gevecht met de eigen en de algemene onverschilligheid? Zijn we niet soms te veel een 'nou en?'-samenleving geworden?

*

Onverschilligheid begint daar waar wat we horen en niet deugt, niet wordt tegengesproken. Dat we denken: laat maar, geen zin in ruzie. Dat we denken: het gaat wel over. Dat we denken: dat zijn zij, dat zijn wij niet, wij zijn mensen die het goede denken. Dat

we denken: straks pakken ze mij ook nog. En dat we het dus laten zitten.

*

Laten we eerlijk zijn: decennialang hebben we gedaan of tolerantie en onverschilligheid hetzelfde zijn. Maar tolerantie zal altijd falen als het neerkomt op wegkijken. Tolerantie kan alleen bestaan bij actief en betrokken burgerschap. Als je bereid bent de moeite te nemen om door de ogen van die ander te kijken – of die ander nu Jood, homo, moslim, Roma, wat dan ook is. Samenleven is meer dan alleen maar naast elkaar bestaan. Het gaat ook om samen iets doen. Onverschilligheid begint ook in het onderwijs, als we onze kinderen niet meer voldoende opvoeden in actief burgerschap. In het rekening houden met elkaar, in het respecteren van iemand omdat die ook het recht heeft om anders te zijn.

Daarbij is het belangrijk om te beseffen dat actieve tolerantie ook inhoudt dat je niet alleen protesteert en in actie komt als jouw geloof, jouw groep, jouw gemeenschap wordt aangevallen. Natuurlijk is bij ieder mens het hemd nader dan de rok, natuurlijk kom je het eerst in beweging als je zelf wordt aangevallen. Maar ik zou eerlijk gezegd weleens wat vaker moslims willen horen die boos worden als een Jood wordt uitgescholden, of

Joden willen zien protesteren als een moslima haar hoofddoek niet durft te dragen, of wordt bespuugd. Ik zou wat vaker het voorbeeld gevolgd willen zien van pater Frans van der Lugt, vermoord in de Syrische stad Homs, die weigerde van een barbaarse oorlog een godsdienstoorlog te maken en die nooit naar achtergrond of geloof keek als hij mensen in nood kon helpen.

*

Waarom laat de terreurbeweging IS een deel van onze jongeren dromen over een heldendood en een beloning in het hiernamaals, en zijn wij niet in staat deze jongeren te laten dromen over een samenleving waar recht voor iedereen geldt en iedereen de kans krijgt met zijn talenten en mogelijkheden te woekeren? Omdat we onze droom niet verwoorden? Omdat we zelf niet meer in onze droom geloven? Waarom kijken we zo vaak weg als een puber een meisje op straat 'hoerrr' naroept? Eenzelfde puber die waarschijnlijk op de vuist gaat als hij denkt dat iemand de eer van zijn zus of zijn moeder aantast? Waarom gaan liefhebbende zonen en broers, die alles voor hun moeders en zussen overhebben, naar Syrië om daar vrouwen te behandelen als voorwerpen die ze mogen gebruiken, voor het leven beschadigen, doden? Steeds als ik hiervan hoor denk ik weer: hier

is dat aloude proces van ontmenselijking aan het werk.

*

We moeten weerbaarder worden. Haat bestrijden die nu alle ruimte krijgt om zijn dodelijke gif via internet te verspreiden. Goebbels wist: een leugen goed genoeg verteld en voldoende herhaald wordt waarheid in de hoofden van mensen. Op internet zie je dit dagelijks gebeuren en we zullen een strategie moeten vinden om met providers en anderen te zoeken naar de beste manier om het internet te vaccineren, zodat de verspreiding van het gif dat haat heet, kan worden ingedamd door de waarheid er beter tegenover te stellen.

*

Altijd zijn extremisme, geweld en criminaliteit goede vriendjes van elkaar. Dat was zo met de fascisten in Italië en Spanje, dat was zo met de nazi's en dat is zo met fundamentalisme. We moeten die collusie dringend bestrijden door criminele netwerken harder aan te pakken, radicalisering in de gevangenissen tegen te gaan en veel beter internationaal samen te werken.

*

Een samenleving die geen gemeenschap is, valt uit elkaar. De grootste verworvenheid van de afgelopen eeuw is de gegroeide individuele vrijheid. Als ik bedenk hoe onvrij mijn grootouders waren, onvrij doordat zij opgesloten zaten in een maatschappelijk, religieus en moreel keurslijf, sta ik versteld van wat in de Nederlandse samenleving is bereikt gedurende de periode van ruim een halve eeuw dat ik nu leef. Dat het gevoel van gemeenschap daardoor veel zwakker is dan toen, is een logische ontwikkeling. Maar het mag ons toch niet overkomen dat dit gevoel zo zwak wordt, dat mensen haast niets meer met anderen delen – en dus ook haast niets meer van anderen begrijpen, laat staan voor anderen voelen?

*

Mijn pleidooi voor Europa heeft te maken met het herontdekken van waar wij vandaan komen, en op basis daarvan een pad uitstippelen van waar wij naartoe willen. En waar wij naartoe willen, dat kan niets anders zijn dan een solidaire samenleving die van binnenuit, vanuit het centrum, naar de buitenkant wordt georganiseerd. Dit is het enige moreel verantwoorde antwoord op de uitdagingen van globalisering, waaronder de vluchtelingencrisis.

Waarom verdient dit antwoord een vurig pleidooi, een niet-aflatende inzet? Omdat onze kinderen een Europa verdienen dat een lichtend voorbeeld is voor hen en voor de rest van de wereld. Een Europa dat niet terugvalt in oude fouten, maar dat een nieuwe invulling weet te geven aan de drie treden naar het hoogste podium: vrijheid, gelijkheid en broederschap.

*

Solidariteit zonder eigenbelang bestaat niet. Solidariteit en altruïsme zijn niet hetzelfde. Altruïsme is iets geven, solidariteit is iets delen. Het is belangrijk die begrippen niet te verwarren. Want solidariteit droogt op als degene van wie het wordt gevraagd, de indruk heeft dat zijn solidariteit neerkomt op afgedwongen altruïsme – dat hij iets moet weggeven wat hij eigenlijk liever zou houden. Dat houdt zelfs de meest goedwillende mens niet eeuwig vol. Op altruïsme kun je geen samenleving bouwen, vroeg of laat is al te goed buurmans gek.

Solidariteit is gemeenschappelijk handelen vanuit het besef dat er sprake is van onderlinge lotsverbondenheid. Iets met een ander delen, omdat ons dat collectief sterker maakt. Een ander nu helpen vanuit de zekerheid dat, als je onverhoopt zelf hulp nodig hebt, die hulp er ook zal zijn. Dat

is het beginsel waarop onze verzorgingsstaat is opgebouwd, dat is het eerste artikel van het sociale contract dat ons als burgers onderling verbindt. En dat is ook precies waar in onze samenleving de schoen wringt: steeds minder mensen hebben vertrouwen in het duurzame karakter van dat eerste artikel. Zeker de Europese middenklasse heeft het gevoel dat er wel steeds een beroep wordt gedaan op haar solidariteit, maar dat zijzelf er niet meer op kan rekenen. Dus hebben we een probleem met ons sociale contract, met het draagvlak van onze verzorgingsstaat.

*

Vertrouwen – zowel in onszelf als onderling – zie ik pas echt terugkomen in de Europese samenlevingen als er weer geloof is in wat ons zou moeten verbinden, in het sociale contract dat iedere gemeenschap schraagt. De zekerheid van een goed sociaal vangnet, de zekerheid dat veiligheid niet van je postcode afhankelijk is, de zekerheid dat wat de kinderen op school leren, hun ook de kans geeft op een baan en de ruimte om hun leven naar eigen inzicht in te richten. De zekerheid dat wie oud is, niet in de steek wordt gelaten en dat wie ziek is goede zorg krijgt.

Al die zekerheden zijn broos, té broos geworden. Terwijl ze dichterbij zijn dan we soms willen

geloven. In de eerste plaats omdat ik aan alles merk dat de hunkering naar samenhang, naar zekerheid, naar het herstel van onderling vertrouwen groot is. Niemand voelt zich echt senang bij dat hobbesiaanse mensbeeld waarin we nu verzeild lijken te raken. Mens tegen mens is een horrorscenario. Ieder voor zich en niemand voor ons allen biedt geen enkel perspectief, anders dan eindeloze, verwoestende confrontaties.

*

Zoeken naar wat ons bindt, is van levensbelang geworden. Die zoektocht overlaten aan mensen die alleen maar langs etnische of religieuze lijnen van uitsluiting kunnen denken, zal alleen de herzuiling in de hand werken. Samenlevingen worden diverser, veelkleuriger. De uitdaging is dus naar verbinding zoeken in het volle besef van onze diversiteit, met respect voor de verschillen. Vragen aan mensen meer met elkaar te delen, is iets anders dan eisen van mensen dat zij onze identiteit aannemen. Dat is namelijk onmogelijk, tenzij het gedwongen gebeurt. Daar hebben we ervaring mee en dat is altijd op een drama uitgedraaid.

Verbinden moet van twee kanten komen en lukt niet met het mes op de keel. Verbinden veronderstelt wel dat je in voldoende mate elkaars taal spreekt,

in zowel letterlijke als figuurlijke zin. Als je elkaar totaal niet begrijpt, kun je niet tot afspraken komen en het gemeenschappelijke ontdekken. Dan kun je ook niet op een fatsoenlijke manier stevig van mening verschillen. Als we niemand toelaten, als we een muur bouwen, stikken we door gebrek aan nieuwe zuurstof. Als we geen enkele grens meer stellen, verdwijnt de samenhang en lossen we op als een suikerklontje in een kop thee. Hier geldt ook: grenzen stellen, geen muren bouwen.

Zo werken we aan het herstel van vertrouwen, zo herstellen we oude verbanden en maken we nieuwe verbindingen.

Dat verbinden is geen doel op zich, maar een instrument om de gemeenschap sterker te maken en het individu in die gemeenschap de kans te geven het beste uit zichzelf te halen. Mensen moeten de kans krijgen zich aan anderen op te trekken en anderen de ruimte te bieden zichzelf te verbeteren. Een sociale staat die alleen nog maar gericht is op het comfort bieden aan mensen daar waar ze zich bevinden en niet meer de ambitie heeft mensen te stimuleren zich te verbeteren, is als een fastfoodrestaurant: snel, handig en af en toe ontzettend lekker, maar niet een plek waar je je hele leven moet rondhangen. Dan wordt het ongezond.

Verbinden heeft alleen echt zin als het de aanzet tot verheffen blijft geven. Ook daarbij speelt het

midden in iedere samenleving een beslissende rol. Want daar zit ervaring met verheffing, maar ook met verlies. Daar zit de ambitie beter te worden, maar ook de vrees minder te worden. Een vrees die vandaag domineert en die mensen in het midden de lust ontneemt zich in te zetten voor mensen die het minder hebben, omdat ze niet door die groep opgeslokt willen worden – daarom proberen ze haar op afstand te houden.

Maar als die verbindingen worden hersteld en gedeelde dromen in beeld komen, is de kans op verheffing weer aanwezig. Dan geven we weer met z'n allen een zwiep aan die lopende band die mensen helpt zichzelf van armoede en achterstand te bevrijden. Dan gaan weer meer mensen in vooruitgang geloven. Dan groeit het zelfvertrouwen, dan ontstaat weer onderling vertrouwen. Dan gaat het weer beter met ons allemaal.

*

We hebben niet veel aanleiding om met groot plezier of met voldoening terug te kijken op de eerste vijftien jaar van deze eeuw. Er is te veel mis gegaan. Daar hebben we te weinig tegen gedaan. Wat gaan we er de komende vijftien jaar aan doen? Er schuilt zo ontzettend veel kracht in onze samenleving, al zien we dat zelf vaak heel anders.

Stel je voor dat het mogelijk zou zijn om in iedere stad, in ieder dorp, honderd mensen die in 1900 geboren zijn een wandeling te laten maken met honderd mensen die in 2000 geboren zijn. Ze zouden elkaar bijpraten over de stad of het dorp. De ouderen zouden verhalen over wat ze hebben meegemaakt, de jongeren zouden vertellen welke dromen zij hebben voor de toekomst.

En wij, de rest van ons, wij zouden luisteren naar hoe het was en zien hoeveel er is bereikt. En we zouden luisteren naar de dromen en zien hoeveel er nog kan worden bereikt. Het is deze verbinding van verleden en toekomst die ons kan bevrijden van de benauwde gevangenis die het heden kan zijn als je vergeten bent hoe het was, als je niet meer durft te dromen over hoe het kan zijn. Vertellen, verbinden, verheffen. Dát is broederschap.